

AZƏRBAYCAN EMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR MƏSƏLƏSİ 1918-1929-Cİ İLLƏRDƏ

Kamran Əsədov

AMEA-nın Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: kamranesedov@bk.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.57

Xülasə: Qarabağın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya bu bölgəyə, Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana, həmçinin Yaxın və Orta Şərqə təsir göstərməyin əlverişli vasitəsi kimi baxırdılar. Bir tərəfdən İngiltərənin və ABŞ-ın bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, bir tərəfdən də Rusiya və İranın itirilmiş nüfuz dairələrini “bərpa etmək” cəhdlərinin Ermənistanın Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngəzuru tutmaq iddiaları ilə çulğalaşması, digər tərəfdən Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyə tərəfindən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəbolmuşdu. Bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngəzurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də, Qarabağda erməni separatizmi özünün tüğyan həddinə gəlib çatmışdı

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, türk-müsəlman soyqırımı, bolşevik, Zəngəzur məsələsi

Giriş

XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən biri 1918-1920-ci illərin, eləcə də bu illərin ən qanlı hadisələrindən olan Zəngəzur soyqırımının və Zəngəzurun verilməsinin tədqiqi bu gün də aktual problem olaraq qalır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın 1991-ci ildə yenidən öz müstəqilliyinə qovuşması tariximizin bu dövrünə marağı xeyli artırmış, sanballı tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmişdir. Bu, bir tərəfdən Sovetlər dövründə təhrif edilmiş tariximiz haqqında obyektiv məlumat əldə etmək istəyindən qaynaqlanırsa, digər tərəfdən doğma Vətənimizin hazırda üzləşdiyi çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün bəhs olunan dövrün tarixi təcrübəsindən faydalanmaq zərurətindən doğur [17, s. 65].

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərinə doğru Azərbaycanda işıq üzü görünən mətbu orqanlarda və ayrı-ayrı monoqrafiyalarda türk-müsəlman soyqırımı ilə bağlı obyektiv münasibətlərə rast gəlinir. Xüsusilə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı bir əsrdən artıq müddət ərzində apardıqları soyqırım siyasətinə dövlət səviyyəsində siyasi qiymət verilməsi, bunun bariz nümunəsi kimi, 31 mart gününün azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi təsdiq olunması bu sahədə tədqiqat işlərinin sistemli xarakter almasına zəmin yaratmışdır [16, s. 147].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Erməni millətçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxili və xarici aləmində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətdən

istifadə edərək özlərinin “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün yenidən geniş fəaliyyətə başlamışdılar. Bu istiqamətdə onların ilk hədəfi Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək idi. Ancaq Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi ermənilərin planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Azərbaycan üçün çətin və mürəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Türkiyə dövləti onun ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən respublikamıza hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin xalqımızın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur [21, s. 25].

1918-ci ilin yayında Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi və Qarabağda və Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı talan, zorakılıq və qətl hadisələri törətmiş erməni silahlı dəstələri meydana çıxdıqdan sonra vəziyyət daha da gərginləşdi. Maraqlıdır ki, Ermənistan hökuməti guya Ermənistan hakimiyyətinə tabe olmayan və buna görə də Ermənistan ordusundan kənarlaşdırılaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən Andranikin silahlı dəstələrinin əməlləri ilə əlaqəsinin olduğunu etiraf etməkdən imtina edirdi [22, s. 32].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də hər zaman ərazi-sərhəd problemlərini önə çəkərək münaqişə yaratmağa çalışan Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması idi. Məlum olduğu kimi ərazi-sərhəd problemlərini şərtləndirən başlıca amil çarizmdən miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün əhalinin etnik tərkibinə uyğun gəlməməsi idi. Bunun gələcəkdə respublikalar arasında münaqişələrin yaranmasına səbəb olacağını başa düşən AXC yaranmasının ilk dövrlərində Gürcüstana olduğu kimi Ermənistana da müraciət edərək respublikaların ərazi məsələlərini üçtərəfli danışıqlarda həll etməyi təklif etmişdi [21, s. 65].

Lakin Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe, əzəli Azərbaycan torpaqlarına iddia etməsi bu ölkəni Azərbaycanın xoşməramlı təkliflərinə müsbət yanaşmasına imkan vermədi. Parlament sənədlərinin təhlil edilməsi göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim Ermənistana münasibətdə konstruktiv mövqe tutmuş, bu respublika ilə normal əlaqələrin bərqərar olmasına çalışmışdır. Baş nazir F.X.Xoyski parlamentin açılışı zamanı etdiyi çıxışında Ermənistanla elə ciddi bir ixtilafın olmadığını göstərərək təəssüflə demişdi: “Doğrudur, məzkur iki dövlətlər elə olduğu kimi Ermənistan ilə dostluq hasil olmamışdır. Bunun da səbəbi şahid olduğumuz hadisələrdir” [1, v. 8].

Baş nazir iki respublikanın arasında dostluğa mane olası səbəb kimi erməni-azərbaycanlı münaqişəsini görürdü. Parlamentdə “Müsavat” fraksiyası adından çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə gələcək hökumətin erməni siyasətini belə xarakterizə edirdi: “Keçmişin məşum tərəkəsi olan erməni-müsəlman hadisəti-ələmiyyəsinə bir daha meydan verməmək üçün hökumət hər növ fədakarlığa təhəmmül etməli, burada dağıdıcı ədavətin izaləsinə səy etməlidir” [1, v. 13].

Sosialist fraksiyası adından çıxış edən Ə.C.Pepinov da hökumətin qarşısında qoyduğu tələbdə Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasını əks etdirirdi: “Yaxın qonşumuz

olan Ermənistan Cümhuriyyətilə şimdiyə qədər heç bir münasibata girilməmiş və mövcud olan münasibət isə pək gərgin, heç dostanə deyil, halbuki, hal və vəziyyət bizim ilə Ermənistan arasında həqiqi dostluğun bərpa edilməsini tələb edir” [1, v. 19].

Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi daim Ermənistanla sülh yaratmaq, münaqişəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına tərəfdar idi. Lakin Ermənistan tərəfi nəinki bu təklifləri dəstəkləmir, əksinə hər vaxtlə Azərbaycan topaqlarında etnik təmizləmə apararaq bu torpaqları Ararat Respublikasına birləşdirmək siyasəti aparırdı. Bu məqsədlə erməni hökuməti hətta cinayətkar Andronikin "xidmətlərindən" istifadə etməkdən çəkinmirdi.

Ermənistanın tarixi Zəngəzur torpağı ilə bağlı ərazi iddialarının genişlənməsi

Yeni yaranmış AXC-nin Bakının azad edilməsi və mərkəzi dövlət orqanlarının yaradılması məsələsinə qarışmasından istifadə edən Andronik Naxçıvana hücum edərək Culfada onlarla müsəlman kəndini dağıtmışdı. Azərbaycanın yerli idarə orqanlarının sərəncamında kifayət qədər qüvvənin olmaması Andronikə qarşı mübarizə aparılmasını çətinləşdirirdi. Andronikin yerli türk-müsəlman əhalisini məhv edə-edə Qarabağ hüdudlarını keçməsi erməniləri ruhlandırır, onlar Azərbaycan hökumətinin 3 dəfə xəbərdarlığına baxmayaraq qurultay keçirərək Qarabağın Ararat Respublikasına birləşdiyini elan etdilər. Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi qətl-qarət haqqında Ermənistan hökumətinə nota göndərərək bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını tələb etsə də, Ermənistan hökuməti Andronikin hərəkətlərinin ona dəxli olmadığını bildirdi [3, s. 112].

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının erməni talanlarından zərər çəkmiş Azərbaycan kəndlərinin təhqiqatı üzrə Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsi əsasında ermənilərin Qarabağdakı separatçı hərəkətləri dəqiq faktlarla açılib göstərilmişdi. Həmin faktların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, özlərini həmişə “əzabkeş”, “məzlum” xalq kimi qələmə verən ermənilər Qarabağın dinc əhalisinə qarşı necə qəddarlıqlar törətmişdilər [20, s. 115].

Parlamentin 20 dekabr 1918-ci il tarixli Qarabağ məsələsinə həsr olunmuş fəvqəladə iclasında çıxış edən F.X.Xoyski bununla əlaqədar deyirdi: “Erməni hökuməti cavab verdi ki, Andronikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, özü də bir asidir. Erməni hökuməti özü də onun rədd edilməsinin və üsyanının yatırılmasını istəyir. Fəqət, gücü yoxdur, iş görə bilmir” [2, s. 25].

Məsələ ilə əlaqədar çıxış edən sosialist Ə.C.Pepinov məsələni daha kəskinliyi ilə qoyaraq göstərdi ki, Andronik hərəkətinin gizli səbəbi Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməkdir. Nətiq düzgün olaraq göstərdi ki, bu ideya ermənilərin aparıcı partiyası olan daşnakstyunun başlıca məramıdır və daşnaklar hələ Petroqradda Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı layihə təqdim etmişdilər. Hələ bu zaman məsələnin ümumi xarakter daşdığına bildirən müəllif indi məsələnin xarakter və səviyyəsinin

dəyişdiyini göstərirdi: "İndi isə bu hökumət məsələsi olmuşdur. Hərçəndi ki, Ermənistan hökuməti rəsmən bizə "Qarabağda işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andronik ilə əlaqəmiz yoxdur deyir, lakin işlərin m ahiyyəti bundadır" [1, s. 40].

Doğrudan da Qarabağ və Zəngəzurun ilhaq edilməsi daşnakların başlıca məramı idi, daşnak hökuməti gələcəkdə bu torpaqları ilhaq etmək üçün vacib şərt olan etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən şəxsin timsalında "asi", "üsyankar" görməsi o qədər də inandırıcı görünmür. Bu erməni hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş işğalçı siyasətinin yeganə hadisəsi deyildi. 1919-cu il iyunun 4-də Yevlax-Şuşa yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Üçmıx adlı yerdə qoyulmuş posta hücum edən ermənilər 3 Azərbaycan əsgərini qətlə yetirdilər [4, s. 12]. Bu hadisə Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında onlarla adamın ölümü ilə müşayiət olunan qalmaqala səbəb oldu. Parlamentin deputat komissiyası Şuşaya gedib hadisəni yerindəcə tədqiq etdikdən sonra parlament müzakirələrində doktor Q.Qarabəyli və Ş.Rüstəmbəyov hadisələrdə erməni milli şurasını və ümumilikdə erməniləri günahlandırdılar, erməni deputatlar isə əksinə, vəziyyətin kəskinləşməsində Qarabağ və Zəngəzurun general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu günahlandırmağa başladılar [11, v. 1-18; 5, v. 84-97; 6, v. 1-6].

Səfi bəy Rüstəmbəyov çıxışında obyektiv olaraq Qarabağ hadisəsini legitim hökumətə qarşı üsyan hesab edərək bildirirdi ki, Qarabağ erməniləri sərbəst hərəkət etmir, onlara xaricdən Ermənistanda kömək edirlər. Natiq məsələ ilə bağlı general-qubernatorun əldə etdiyi faktlara əsaslanaraq deyirdi: "General-qubernatorun (X.Sultanov nəzərdə tutulur – S.İ.) əldə etdiyi dəlillər bunu şübhə xaricində isbat edərlər ki, onlar həmişə İrəvanla siyasi və maddi rabitədə olub, Şuşa erməni milli şurasının əlində olan bütün qüvvə və pul İrəvandan göndərilmiş, burası Şuşada Arzumanovun evi axtarıldıqda kəşf edilmişdir" [10]. Parlament üzvünün gətirdiyi təkzibedilməz faktlar bir daha Ermənistanın Qarabağı və Zəngəzuru ilhaq etmək niyyətində olduğu və onun bu niyyəti yerli erməni əhalisi vasitəsilə həyata keçirmək istəməsini sübut edir. Qeyd edək ki, ermənilər bu niyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə xarici mətbuatdan, diplomatik missiyalardan, xüsusilə Paris sülh konfransının tribunasından təbliğat aparırdılar [21, s. 58].

Parlament sənədlərində Ermənistan hökumətinin təhriki ilə Qarabağ hadisələrinin qızışdırılması geniş əks olunub. Qarabağ məsələsinə toxunan Ə.C.Pepinov bu məsələdə Azərbaycan məmurlarını günahlandıran ermənilərə müraciətlə göstərirdi ki, onlar özlərini də məsul bilməlidirlər: "Çünki Qarabağa milyonlarca paralar və əsləhələr ermənilər üçün Qarabağdan gəlir və bir çox Daşnakstün üzvləri Qarabağa gəlib təbliğat yapıb oranı da Ermənistana qatmaq istəyirlər" [13, v. 96].

Daha sonra Ə.Pepinov Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini tənqid edərək ermənilərin Qafqaz konfransında Azərbaycanın təkliflərinə razı olmadığını, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını Paris sülh konfransında avropalıların əli ilə ilhaq etmək xülyasında olduqlarını göstərirdi: "Biz Qarabağı öz torpağımız hesab edərkən, İrəvan hökuməti də

Qarabağı öz yeri hesab edib oraya qüvvə və kömək göndərməkdə davam edir və sərhəd məsələsini böylə qarışığa salırlar" [13, v. 97].

Ermənilərin 1920-ci ilin martında Qarabağda qaldırıldıqları qiyam zamanı da erməni hökuməti öz mövqeyini açıq surətdə ortaya qoydu. Hələ yanvar ayının əvvəllərində Paris sülh konfransının Qarabağ üzərində AXC-nin hakimiyyətini tanıması erməniləri olduqca məyus etmişdi. Vəziyyətlə barışmaq istəməyən ermənilər zor yoluna əl ataraq vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişməyə cəhd edərək Qarabağ, Zəngəzur və Zəngibazar istiqamətində hücum keçdi. Azərbaycan Ordusu hissələrinin az olduğu Zəngəzurdə hücumun ilk dövründə 40 kənd yandırılmış, minlərlə insan öldürülmüş, on minlərlə əhali qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü [14, v. 14].

AXC-nin tarixi Zəngəzur torpağımız ilə bağlı gördüyü tədbirlər

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il iyulun 15-də iclası keçirildi. İclasda xarici işlər naziri M.N.Hacınskinin erməni separatçılarının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdiyi cinayətkar hərəkətləri barədə məruzəsi dinlənildi. Məruzədə deyilirdi: "Artıq dörd aydır ki, Azərbaycanın müxtəlif hissələrində dinc Azərbaycan kəndlərində ermənilər görünməmiş vəhşiliklər göstərir, adamların həyatlarını və əmlaklarını məhv edirlər. Buna görə də ümumdövlət mənafeələrini və əhalinin zərər çəkmiş qruplarının mənafeyini nəzərə alaraq təklif edirik ki, ayrıca bir təşkilat yaradılsın və onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulsun:

1. Bütün zorakı hadisələri dəqiq qeydə almaq;
2. Bu hadisələrin baş verdiyi şəraiti müəyyənləşdirmək
3. Müqəssirləri və dəymiş zərərin həcmi müəyyənləşdirmək.

Bu təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakteri daşmalı və onun məlumatları əsas Avropa dillərində - rus, fransız, alman və təbii ki, türk dilində yazılmalı və geniş yayılmalı. Əgər hökumət bu təkliflə razıdırsa, mən xahiş edirəm ki, bu komissiyanın təşkil edilməsi nazirlərdən birinə tapşırılsın və bu komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 min manat pul ayrılınsın". Azərbaycan hökuməti M.N.Hacınskinin məruzəsini dinləyib müvafiq komissiyanın yaradılması haqqında qərar çıxardı [18, s. 69].

Azərbaycan ərazisinin tarixən tərkib hissəsi olan Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni hökuməti nə kütləvi qırğınlardan, nə də onlarca yaşayış məntəqəsini yer üzündən silməkdən çəkinmirdi. 1919-cu ilin yanvarında daşnak hökuməti Qarabağ ərazisi ilə əlaqədar iddialar irəli sürmüşdü. Ermənilər aşağıdakı əraziləri Qarabağdan qoparmaq istəyirdilər:

1. Tərtəri çıxmaq şərti ilə Cavanşir qəzasının cənub, qərb hissəsini;
2. Ağdamı və Qacar kəndini çıxmaq şərti ilə Şuşa qəzasının qərb hissəsini;
3. Vəng, Hadrut, Yeqorlu və Arakel kəndləri ilə birlikdə Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini;
4. Kirs dağından cənub qərbdə yerləşən Şahverdilər kəndini və Araz çayı üzərindəki Ağbil stansiyasını çıxmaq şərti ilə bütün Zəngəzur qəzasını.

Bu vəziyyət parlament üzvü Cəmil Sultanovun 1920-ci il yanvar ayının 27-də parlamentin sədrinə göndərdiyi teleqramda daha aydın əks olunub. "Mahalın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindən protestlərdən fəal hərəkətə keçin və Azərbaycanın ən yaxşı hissəsini birdəfəlik məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurdan sonra növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsinə görə türk xalqı və Azərbaycan qarşısında siz cavab verəcəksiniz" [7, v. 59]. Digər teleqramında deputat Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərin qiyam hazırlamasını xəbər verirdi [7, v. 61]. Mart ayında baş verən qiyam Sultanovun bu məlumatını bir daha təsdiq etdi. Qiyamla bağlı parlamentin 2 aprel 1920ci il tarixli iclasında çıxış edən daxili işlər naziri Mustafa bəy Vəkilov qiyamın xaricdən təşkil edildiyini göstərərək deyirdi: "Ələ keçən sənədlərdən və vəsiqələrdən məlum olur ki, bu fitnə hazırlığını yerli əhali nəinki, öz təşəbbüsü ilə etmiş, bəlkə kənardan gəlmiş qüvvələr bunu hazırlamışlardır" [8, v. 27]. Hətta kommunist deputat Ə.H.Qarayev də Qarabağ üsyanının Ermənistandan idarə olunmasını etiraf edərək deyirdi: "Biz demişdik ki, bir nəfər İrəvan Parlamentinin üzvü Qarabağda əyləşib orada üsyan hazırlayır" [8, v. 27]. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı təşkil etdikləri bu qanlı avantüra Azərbaycan ordusu tərəfindən layiqli cəzasını aldı, lakin Samur çayı istiqamətindəki, əsas qoşun hissələrinin ölkənin qərbinə yeridilməsi AXC-ni bolşevik təcavüzü qarşısında müdafiəsiz qoydu [19, s. 62].

Qeyd etmək lazımdır ki, AXC-nin Ermənistanla münasibətdə apardığı dostluq və əməkdaşlıq siyasətinə baxmayaraq bu respublika daim müxtəlif bəhanələrlə əlaqələrin pozulmasına çalışırdı. Dəfələrlə Azərbaycanın mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək çağırışlarına məhəl qoymayan Ermənistan Respublikası İrəvana Azərbaycan siyasi nümayəndəsinin təyin olunmasına süni əngəllər yaradırdı. Ermənistanda siyasi nümayəndəliyin yaradılmasının gecikdirilməsi haqqında hökumətə sorgu verən sosialist fraksiyasına cavabında F.X.Xoyski göstərirdi: "...biz Ermənistanla nümayəndə təyin etmək istəmişik, amma o hökumət cavab verməmişdir. Təkrar noyabr ayında müraciət edilmiş, yenə cavab çıxmamışdır" [9, s. 65]. Baş nazir göstərirdi ki, diplomatik və beynəlxalq normalara uyğun olaraq təyin ediləcək diplomatik nümayəndəyə Ermənistan hökuməti razılıq verməli idi, Azərbaycan hökumətinin isə erməniləri təxirəsalmadan cavab verməyə məcbur etmək səlahiyyəti yoxdur [9, s. 67].

Ermənistanın Qafqaz respublikalarının strateji mövqeyinə zidd olan və buna ciddi zərbə vura biləcək siyasəti Qafqaz ölkələrinə Denikin təhlükəsinin artması və bununla bağlı Gürcüstan-Azərbaycan müdafiə paktının imzalanması zamanı meydana çıxdı. Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov parlamentdəki çıxışında göstərirdi ki, ermənilər heç bir təhlükə olmadığını, ərazi və sərhəd məsələlərinin həllinin mühüm olduğunu bəhanə gətirərək müqaviləyə qoşulmadılar. Nazir qeyd edirdi ki, nə Azərbaycan, nə də Gürcüstan bunu gözləyə bilməzdi, çünki bu vaxta qədər ölkələr istiqlalçılığını itirirdi. "Ona görədir ki, biz onları gözləyə bilmədik. Ayrıca seperatni etibarnamə bağlamağa məcbur olduq" [12, v. 143]. Sosialist İbrahim Əbilov da Ermənistan hökumətinin bu siyasətini tənqid edərək deyirdi:

"Fəqət əfsuslar olsun ki, cəmi Cənubi Qafqaz millətlərinin böylə təhlükəli bir zamanda üçüncü qonşumuzun demokratiyası iş başında olan hökumətlərinin sürdüyü politikası altında yaşayıb qəflətdən ayılmadığından bu gün onların imzaları bu etibarnamənin altında görünür" [12, v. 159-160].

Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində aşağıdakı iclasın da böyük "xidməti" olmuşdur. AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bu birgə iclasının (30.XI.1920) qəbul etdiyi "tarixi" qərarlara aydınlıq gətirmək məqsədilə orada iştirak edənlərin tərkibinə də mütləq diqqət yetirilməlidir. Q.Orconikidze, Sarkis (S.Ter-Danielyan), Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b. iclasda 3-cü məsələ kimi "Ermənistan İnkilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı" müzakirə edilmiş və geniş bir qərar çıxarılmışdı [17, s. 86].

Həmin qərarın "v" bəndində yazılırdı: Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. İclasın və qərarın, demək olar ki, başlıca məqsədi onun mərkəzi bəndində ("q") öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir. Digər bəndlərdə isə yazılırdı: d) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir; e) Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır (o cümlədən, neft haqqında göstərilsin). "J" və "İ" bəndlərində isə N.Nərimanova bütün bunlar barədə Bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırılırdı [7, s. 58].

Müqavilədə Ermənistanın ona qoşulması üçün maddənin nəzərdə tutulmasına, ümumilikdə isə bu sazişin Qafqazın gənc respublikalarının mənafeyini müdafiə etməsini nəzərə almayan ermənilər nəinki ona qoşulmadılar, hətta Denikinlə sıx əlaqələr yaratdılar [15, s. 176]. Bu Qafqazda əməkdaşlıq prinsipini zərbə və sual altında qoyan erməni millətçiliyinin, onun qonşu torpaqları zəbt etmək üzərində qurulmuş xislətindən irəli gəlirdi. Beləliklə, 1918-1920-ci illər Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin Qarabağ məsələsi və ümumqafqaz əməkdaşlıq problemləri kontekstində nəzərdə keçirilməsi göstərdi ki, Ermənistanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqeyi və onun qonşu torpaqları zəbt edilməyə yönəlmiş siyasəti nəticəsində bu münasibətlər daim mübahisə və müharibə ilə müşahidə edilmişdir. Ermənistanın bu mövqeyi onun ümumqafqaz işlərində-respublikaların həyati marağını təşkil edə biləcək məsələlərdə də pozitiv mövqə tutmasına imkan vermirdi [5, s. 84].

İrəvandakı danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı. Həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Göründüyü kimi, işlər İ.Stalinin "Azərbaycanın fəthi" adlandırdığı Q.Orconikidzenin "əvvəlcə Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistana keçməsinə nail olmaq və sonra da Azərbaycanı Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verməyə vadar etmək" planına uyğun gedirdi. Doğrudur, AK(b)P MK Siyasi Bürosu və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun İ.Stalin, Q.Orconikidze, Qabrielyan, B.Leqran, Ə.Qarayev və b. iştiraki ilə keçirilən birgə iclasında (4.XI.1920) Rusiya ilə Ermənistan arasındakı müqavilənin şərtlərinə

toxunularkən belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız lap son halda baş tuta bilər” [15, s. 85].

İ.Stalinin Bakıda AK(b)P MK və Bakı komitəsinin birgə plenumunda-RK(b)MK Qafqaz Bürosu, Azərbaycan İnkilab Komitəsi, Bakı Soveti və s. birgə iclasında (9.XI.1920) “Zəngəzur məsələsi”nin müzakirəsi zamanı söylədiyi aşağıdakı sözlər də fikrimizə əsas ola bilər: əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar. Onun belə bir mövqeyini bir sıra digər mülahizələrlə yanaşı, həm də “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz” kimi məkrli və eyni zamanda cəfəng tezislə izah etmək mümkündür.

Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, əslində isə “bağışlanması” istiqamətində daha bir addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə keçirilən, təntənəli “tarixi” iclasında N.Nəimanov Bəyanatla çıxış etdi. “Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Zəngəzurdə ən yaxşı yoldaşlarımızın-kommunistlərin günahsız qanını tökmüş və tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı əməkçi erməni xalqının mübarizəsinə yardım göstərərək elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz; **Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanın bölünməz ərazisidir**; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır; Sovet Azərbaycanın qoşunları isə buradan çıxarılırlar”. Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin-neft, kerosin və digər məhsulların qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır [21, s. 68].

Nəticə

Ermənistan Zəngəzura dair iddialarını reallaşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin payızında tədbirlər görməyə başladı. Tarixi ərazilərimizlə siyasi alver xəttini tutan Rusiya və Azərbaycan “rəhbərliyi”nin ifrat beynəlmilçiliyini, onun sovetləşdirmə adı altında həyata keçirilən yenidən işğal ilə Cənubi Qafqazın hamıdan əvvəl razılaşmasını və s. qiymətləndirmədən öz siyasətini yürütməkdə, ermənipərəst mövqedən çıxış etməkdə ısrarlı oldu.

Azərbaycanın Şura hökuməti RSFSR ilə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə (30.XI.1920) bağlayarkən birgə sosializm quruculuğu, Sovet Rusiyası rəhbərliyinin təzyiqi və s. mülahizələri əsas tutmaqla yanaşı həm də öz ərazisinin bütövlüyünün təmin olunmasına da ümid bəsləmişdi. O mübahisəli məsələləri həll etmək üçün bir sıra yeni təkliflər irəli sürmüşdü.

Bunlarla paralel surətdə Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında müqavilənin layihəsi

hazırlanırdı. Bir sıra diplomatik sənədlərin də sübuta yetirildiyi kimi, həmin danışıqlarda söhbət gedən layihədə Azərbaycanın milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək onun tarixi torpaqları olan Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi planlaşdırıldı. Bu zaman Rusiya hökuməti Q.Orconikidzenin belə bir müddəasından çıxış edirdi ki, "...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər".

Həmin fikirləri sovet rəhbərliyi tərəfindən mərhələ-mərhələ ortalığa atılan və regionda həyata keçirilən bu şüarlar da (əvvəlcə "Yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər", sonra isə "Yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana qaytara və Azərbaycanı Qarabağa muxtariyyət verməyə məcbur edə bilər") təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Abasov Əyyub. (2016). *Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib*. Kitab. Bakı: Mütərcim, 96 s.
2. Anadolu da ədəbiyyətə qovuşmuş Zəngəzurlu məşhurlar. *III Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları*, 17- 18 may 2017-ci il, s. 358-369
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Azərbaycan Demokratik Respublikası). Xarici siyasət. (Sənədlər və materiallar). (1998). Bakı, ,15 s.
4. Hüseynov Ə. (2005) *Çaylar səmtinə axar: Zəngilanın, Zəngəzurun yazılmamış keçmişindən*. Ulduz. № 2. 78 s.
5. Qafarov Vasif (2011) *"Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922-ci illər)"*, Bakı, 164 s.
6. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi və XIX əsrdə Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər. (2016). *Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə*, №3 (55), 234-240 s.
7. Seyidov. T. (2008). *Zəngəzur-əsarətdə qalan yurdum: Tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi nə vaxtdan başlayıb?* Azad Azərbaycan. 12 fevral. N 21. 6 s.
8. *Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi böyük dövlətlərin və qonşu ölkələrin Qafqaz siyasətində*. (2017). GEOSTrategiya, № 02 (38) mart-aprel, 62-66 s.
9. Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda XIX – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş dəyişikliklərin səbəb və nəticələri. (2017). *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji 28 elmlər seriyası)*., c. 65, №1, 97-106 s.
10. *Türk, ya erməni soyqırımı: gerçək tarix rus, ingilis, fransız, amerikan, yəhudi, gürcü, erməni şahidlərin gözü, sözü ilə*. (2015). Kitab. Bakı: "QHT nəşriyyatı", 126 s.
11. Urud M. (2005) *"Zəngəzur"*. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,

504 s

12. *Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası tarixinin tədqiqi məsələləri. Strateji Təhlil.* (2017). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Say 1-2 (19-20), 341-353 s.
13. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınların Zəngəzur qəzasının demoqrafik vəziyyətinə təsiri (2016). *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Qızlar Universiteti.* Elmi Əsərlər. №3, 187-192 s.
14. XIX – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda dəyişikliklər. “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. Lənkəran şəhəri. 22-27 aprel 2017
15. *Zəngəzur bölgəsinin tarixinin öyrənilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu* (2016). Gənc Tədqiqatçı, AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası. II cild, №2, 144-152 s.
16. 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurun demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin məsuliyyəti. (2017). *ATMU Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, Beynəlxalq jurnal,* Say 1, 194-208 s.
17. *Zəngəzur bölgəsi: qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək* (2017). Azərbaycan xalçaları. 7-ci cild. № 22, 102-120 s.
18. *Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətlialmlar Osmanlı-Türkiyə mənbələrində.*(2014). Kitab. Bakı: “QHT nəşriyyatı”, 78 s.
19. *Zəngəzurda doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular.* (2014). Kitab. Bakı: “QHT nəşriyyatı”, 86 s.
20. 1918-1920-ci illərdə erməni millətçilərinin Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda qanlı cinayətləri . X. Məmmədov, N. Məmmədov *Xalq qəzeti.* 2009, 3 aprel. N 69, 4 s.
21. Demographic results of the genocide and deportation committed by Armenians in Zangazur region of Northern Azerbaijan at the beginning of the XX century (XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demoqrafik nəticələri). (2017) “*European Journal of Humanities and Social Sciences*” 3, , Austria, Vienna, 8-11 p.
22. The flow of refugees from the Zangazur region of Azerbaijan to the Anatolian lands in the 19th and 20s of the 20th centuries as one of the consequences of the genocide and deportations reated by the Russian and Armenian armed forces against the muslim-turkic population (XIX, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsindən Anadolu torpaqlarına mühacir axını rus və erməni silahlı qüvvələrinin müsəlman türk əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı və deportasiyanın nəticələrindən biri kimi). (2017). *IX. Uluslararası türk sanati, tarihi ve folkloru kongresi, IX.*

International Turkic art, history and folklore congress art activities 28- 29 eylül (september) - İzmir

THE ZANGEZUR ISSUE IN AZERBAIJAN-EMENSIA RELATIONS IN 1918-1929

Kamran Asadov

History Institute of ANAS, Baku, Azerbaijan
kamranesedov@bk.ru

Taking into account the strategic importance of Karabakh, Western countries, primarily the United States and Great Britain, saw this region as a convenient means of influencing the South Caucasus, especially Azerbaijan, as well as the Near and Middle East. On the one hand, the desire of England and the United States to gain influence in this region, and on the other hand, the attempts of Russia and Iran to "restore" their lost spheres of influence are confused with Armenia's claims to occupy Karabakh, Nakhchivan and Zangezur, and on the other hand, Azerbaijan's struggle for its territorial integrity, and in this case, Turkey assistance to him caused a very tense socio-political situation in the region. This situation led to the Armenian-Azerbaijani war, Karabakh, Nakhchivan and Zangezur became a battlefield. Thus, Armenian separatism in Karabakh had reached its peak

Key words: Azerbaijani Democratic Republic, turks-muslims massacres, Bolsheviks, Zangezur question

ЗАНГЕЗУРСКИЙ ВОПРОС В АЗЕРБАЙДЖАНО-ЭМЕНСИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1918-1929 ГГ.

Кямран Асадов

Института Истории НАНА, Баку, Азербайджан
kamranesedov@bk.ru

Принимая во внимание стратегическое значение Карабаха, страны Запада, в первую очередь США и Великобритания, видели в этом регионе удобное средство воздействия на Южный Кавказ, прежде всего на Азербайджан, а также на Ближний и Средний Восток. С одной стороны, стремление Англии и США получить влияние в этом регионе, а с другой стороны, попытки России и Ирана «восстановить» утраченные сферы влияния смешиваются с претензиями Армении на оккупацию Карабаха, Нахчыван и Зангезур, а с другой стороны, борьба Азербайджана за свою территориальную целостность, а в данном случае помощь ему Турции, вызвали весьма напряженную общественно-политическую обстановку в регионе. Эта ситуация привела к армяно-азербайджанской войне, полем боя стали Карабах, Нахчыван и Зангезур. Таким образом, армянский сепаратизм в Карабахе достиг своего апогея.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, тюрко-мусульманская резня, население, Зангезурского конфликта

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023